

**Olena Kozakewycz**

Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie

## **Muzea i sztuka w czasie wojny: nowe symbole, znaczenia, wyzwania. Doświadczenie Ukrainy**

Wojnie czy konfliktom zbrojnym zawsze towarzyszą straty, przede wszystkim ludzkie. Tu i teraz trudno to zbilansować. Dopiero po latach, a nawet dekadach, uświadamiamy sobie i ujawniamy skalę tragedii i jej konsekwencje. Jednak oprócz życia ludzkiego tracimy jeszcze jeden „wrażliwy” element – dziedzictwo kulturowe, które znika w jednej chwili, jest niszczone, kradzione, staje się przeszłością. Wojny XX i początku XXI wieku obrazowo „ilustrują” fakt, kiedy niszczone kulturowe całości, kiedy zaginęły dzieła sztuki z epok historycznych, a zbiory muzealne uzupełniano „nowymi” eksponatami z podbitych terytoriów. Jednak paradoksalnie wojna rodzi nowe zjawiska, inicjuje założenie nowych muzeów, pojawiają się pomysły na nowe idee i projekty. Z czasem nabierają one nieco innego znaczenia, ale pierwotne pojęcie – jako wspomnienie, pamięć (*in memory*), jako przypomnienie – pozostaje.

Problem straty dzieł sztuki w czasie wojny nie jest jednak nowy i nie dotyczy wyłącznie działań wojennych toczonych w latach 2014–2023 w Ukrainie. Niestety, ale pierwsza i druga wojna światowa oraz wojny końca XX i początku XXI wieku (np. b. Jugosławia, Afganistan, Irak, Syria) ujawniły nieprzygotowanie kierownictwa większości jednostek do konkretnych działań w zakresie zabezpieczenia i ochrony zabytków. To głównie muzealnicy podnosili alarm o konieczności ewakuacji dzieł sztuki. Na przykładzie wybranych źródeł oraz polskiej bibliografii dotyczącej tego tematu można

prześledzić, jak przebiegały te wydarzenia i jakie straty poniosły instytucje muzealne [Błońska 2017: 27–53; Pruszek 2014: 191–219; Matelski 2003: 59–79; Matelski 2007/2008: 299–318; Sałaciński 2015: 15–62; Skuza 1994; Straty 1953]. Przykładowo, w 1938 roku na XV Zjeździe Związku Muzeów w Polsce dyskutowano o ochronie zbiorów muzealnych na wypadek wojny. Po drugiej wojnie światowej faktycznie zaczęto odnotowywać straty – zarówno w jednostkach, jak i w ekwiwalencie pieniężnym. W pewnym sensie w związku z bieżącymi wydarzeniami w Ukrainie pojawia się swego rodzaju *déjà vu*. Czy jednak w Ukrainie wyciągnięto wnioski? Czy świat wyciągnął wnioski?

W artykule na poszczególnych przykładach postaram się podejść do zadeklarowanego w tytule problemu bardziej informacyjnie, opisowo, niż analitycznie. Każdy z nich zasługuje na osobne studium, analizę i refleksję. To tylko mały wstęp do wielkiej historii badań nad utratą ukraińskiego dziedzictwa kulturowego, a tym samym światowego.

Wszelkie wydarzenia społeczne znajdują odzwierciedlenie w sztuce poprzez film, fotografię, tekst, obraz, muzykę. Czy to śmierć bądź koronacja brytyjskich monarchów, czy historie z życia celebrytów. Szczególne miejsce zajmuje jednak wojna, której interpretacja jest zawsze bolesna i traumatyczna. Być może znaczenie tych wydarzeń i zjawisk nie jest od razu uświadamiane. A kiedy kadr nie jest uchwycony, rozmowa i ścieżka dźwiękowa nie jest nagrywana, szkice nie są rysowane, wtedy w pewien sposób chwila jest stracona. Dlatego niezwykle ważne jest uświadomienie sobie znaczenia sztuki jako m.in. historycznego dokumentu wizualnego i dźwiękowego. Ukraina stała się jednym z takich pól walki nie tylko o ludzkie życie, ale także o wartości kulturowe i dziedzictwo kulturowe.

Aktywizm polityczny Ukrainy pojawił się od listopada 2013 roku: podczas *Majdanu/Euromajdanu* i *Rewolucji Godności*. Już wtedy rozegrały się wydarzenia, które wiosną 2014 roku i w kolejnych 10 latach stały się zwiastunami dramatycznych wydarzeń<sup>1</sup>.

Rosyjska inwazja 24 lutego 2022 roku umieściła Ukrainę w czołówce wiadomości. To, co wydawało się niemożliwe, w jednej chwili stało się rzeczywistością. Dziedzictwo kulturowe Ukrainy zostało poddane niezwykle brutalnemu zniszczeniu. Społeczeństwo ukraińskie stanęło przed szeregiem nieoczekiwanych wyzwań, takich jak ratowanie, konserwowanie

<sup>1</sup> Tematyka Majdanu, a w szczególności sztuki Majdanu, została już dość dokładnie opracowana zarówno przez autorów ukraińskich, jak i zagranicznych. Zainteresowanych odsyłam m.in. do następujących tekstów: [Musienko 2015; Kozak 2022: 67–104; Barańska, Chervinska 2014: 391–403].

i ukrywanie obiektów dziedzictwa kulturowego (m.in. zespoły ogrodowo-parkowe, budynki, pomniki, witraże) oraz dzieł sztuki (m.in. zbiory muzealne) w warunkach alarmów powietrznych, zagrożeń i niebezpieczeństwa.

### **Muzeum: uratować nie da się zniszczyć [gdzie postawimy przecinek?]**

Muzea w czasie wojny stały się jednym z najwrażliwszych obiektów ukraińskiego dziedzictwa. Po zajęciu Krymu i części wschodniej Ukrainy w 2014 roku tamtejsze muzea zostały „znacjonalizowane” przez władze prorosyjskie, czyli uznane za własność Rosji. Część najcenniejszych dzieł sztuki od razu wywieziono do Rosji czy okupowanego Doniecka, część pozostała na miejscu. Wówczas agresorzy nie niszczyli jeszcze budynków muzealnych, bo służyły „ich” zwiedzającym. Jednak po inwazji na Ukrainę w 2022 roku, Rosjanie zaczęli „ewakuować” krymskie muzea tłumacząc, że chcą je uratować przed ewentualnym zniszczeniem przez wojska ukraińskie. Założono, że w pierwszej kolejności będą wywożone przedmioty najcenniejsze, a w szczególności znaleziska archeologiczne wykonane z metali szlachetnych (m.in. „złoto Skifów”, „złoto Scytów”<sup>2</sup>). Takie masowe usuwanie zbiorów z terytorium Ukrainy przez rosyjskich okupantów będzie porównywalne z grabieżą muzeów w czasie drugiej wojny światowej. Jednak już teraz jest oczywiste, że prawo międzynarodowe nie stało się przeszkodą ani dla przywódców Federacji Rosyjskiej, ani dla przedstawicieli rosyjskich muzeów i instytucji badawczych, które przyjmują do swoich zbiorów „ewakuowane” czyli de facto skradzione w Ukrainie zbiory<sup>3</sup>. W ciągu całego XX wieku Rosja na różne sposoby przywłaszczyła sobie z terytorium Ukrainy wiele słynnych dzieł sztuki, które ostatecznie trafiły do największych rosyjskich muzeów. Po aneksji Krymu i okupacji części Ukrainy Rosja „włączyła” również zbiory muzeów z tych terytoriów do państwowego funduszu muzealnego<sup>4</sup>.

<sup>2</sup>To są przedmioty datowane na IV wiek p.n.e. M.in. w kurhanie, odkrytym w 1954 roku, znaleziono dwie komory grobowe, a w nich – ok. 4 tys. złotych ozdób. Są traktowane jako przykłady sztuki greckich złotników produkujących ozdoby dla Scytów. Najcenniejszymi wśród nich był kołczan ze scenami z życia Achillesa i diadem. Złoto znajdowało się w Zaporoskim Muzeum Krajoznawczym. Na chwilę obecną nie wiadomo o losach tych zbiorów, ani nie wiadomo gdzie teraz są.

<sup>3</sup>*Культурні чистки. Як Росія руйнує музеї й вивозить мистецтво з України*; <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>; data odczytu: 06.03.2023.

<sup>4</sup>*Директор Ермітажу випра вдав війну в Україні й заявив, що у такий спосіб Росія самотверджується*; <https://tiny.pl/c1b1z>; data odczytu: 03.02.2023; *Мародеры. Как российские музеи присвоили украинские сокровища*; <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>; data odczytu: 06.03.2023; <https://tiny.pl/c1bjm>; data odczytu: 07.05.2022.

Inwazja 24 lutego 2022 roku okazała się bardziej tragiczna dla ukraińskich muzeów. Muzea (narodowe, lokalne, prywatne) stały się celem zarówno grabieży, jak i dewastacji<sup>5</sup>. Lista jest codziennie aktualizowana<sup>6</sup>. Pod tym względem bardzo ważny jest projekt *Pocztówki z Ukrainy* (Листівки з України), zapoczątkowany przez Ukraiński Instytut. W ramach projektu zgromadzono ponad 380 obiektów kultury, pokazując je przed i po zniszczeniu. Oprócz porównawczych zdjęć przedstawiono historię każdej placówki, jej osobliwości jako zabytku architektury czy kolekcji muzealnej<sup>7</sup>.



Il. 1. Pałac chana w Bachczysaraju (в Бахчисараю) na Krymie jako przykład dzieła architektury krymsko-tatarskiej. Zdjęcie przed 9.02.2022 r. i po 9.02.2022 r. Projekt *Pocztówki z Ukrainy*, [<https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/>].

<sup>5</sup> M.in. Muzeum Hrygorija Skoworody, Pomnik Holokaustu w Drobyckim Jarze w obwodzie charkowskim, Muzeum Kuindzi w Mariupolu, Mariupolskie Muzeum Krajoznawcze, Pałac Woroncowa w Odessie, Muzeum Krajoznawcze w Kupiańsku i inne.

<sup>6</sup> W czerwcu 2023 roku w Ukrainie zarejestrowano ponad 660 obiektów dziedzictwa kulturowego (muzea, teatry, biblioteki, zabytki historyczne itd.), zniszczonych od początku wojny.

<sup>7</sup> *Листівки з України*; <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/>; data odczytu: 03.06.2022.



Il. 2. Chersonesz Taurydzki (Херсонес Таврійський) – antyczne miasto greckie na Krymie. Zdjęcie przed 20.02.2022 r. i po 20.02.2022 r. Projekt *Pocztówki z Ukrainy*, [https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/].

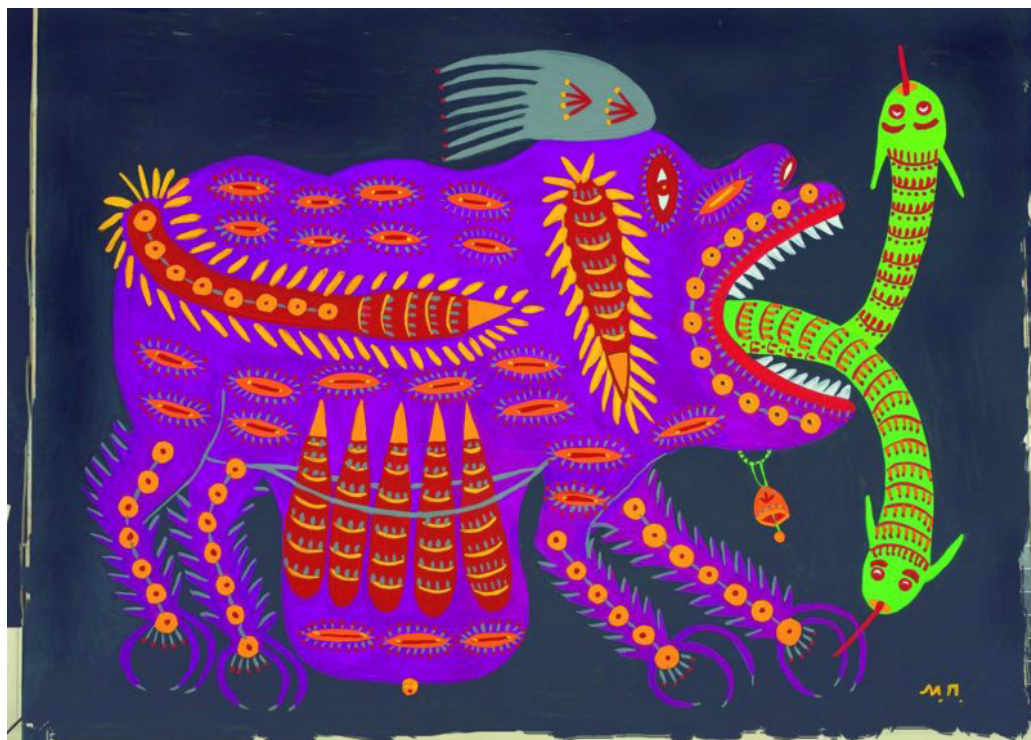
Jednym z pierwszych muzeów<sup>8</sup>, które ucierpiało od ataków rosyjskich, było Iwankowskie Muzeum Historyczno-Krajoznawcze<sup>9</sup>. Oprócz różnych dzieł sztuki plastycznej i użytkowej (480 obiektów) muzeum posiadało 25 obrazów Marii Prymaczenko (Марія Примаченко [Приймаченко]) (1909–1997) – znanej ukraińskiej artystki, malarki ludowej, przedstawicielki prymitywizmu, „*naiwu*”<sup>10</sup>. Po ataku rakietowym budynek muzeum spłonął wraz ze

<sup>8</sup> W 2023 roku po zburzeniu tamy na zbiorniku Kachowskim zalany został dom z malowanymi na ścianach obrazami (freskami) innej przedstawicielki ukraińskiej sztuki naiwnej – Poliny Rayko (1928–2004), (wieś Oleszki, obwód chersoński).

<sup>9</sup> Іванківський історично-краєзнавчий музей, wieś Iwanków, rejon wyszogrodzki, obwód kijowski.

<sup>10</sup> Obrazy Marii Prymaczenko wypełnione są fantastycznymi stworzeniami, także mitologicznymi, które jednak zawsze życzliwie patrzą na zwiedzających [wystawy]. Oryginał i podpisy do obrazów: *Spacerujący byk*, *Błękitny lew*, *Cętkowana bestia*, *Czerwone jagody*,

zbiorami muzealnymi<sup>11</sup>. Okoliczni mieszkańcy próbowali przynajmniej coś uratować, ale ogień rozprzestrzenił się niezwykle szybko. Spłonęło prawie wszystko. Informacje o losach dzieł Prymaczenko – najcenniejszej kolekcji muzeum – są różne. Z jednego źródła wiadomo o 10 zachowanych obrazach. Inne wskazują na 12–15 malowideł. Istnieje wersja, w której rzetelnych informacji o liczbie zachowanych obrazów i miejscu ich ukrycia nie podano specjalnie ze względów bezpieczeństwa. Jednak tak tragiczny los muzeum i obrazów Marii Prymaczenko zwrócił uwagę społeczności światowej na artystkę. Dzieła z różnych okresów jej twórczości (zwłaszcza wczesne) trafiają na wystawy zarówno ze zbiorów prywatnych kolekcjonerów, jak i muzeów państwowych. Oryginały i kopie podróżują po całym świecie: Polska, Czechy, Włochy, Wielka Brytania. A fantastyczne bestie stały się nawet źródłem kreatywności dla polskiej marki odzieżowej MEDICINE.



Il. 3. Obraz Marii Prymaczenko pt. *Wojna atomowa, bądź przeklęta*, 1978 rok; [<https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>].

*Spacer bestii*. Ich prostota, naiwność, paleta jaskrawych barw i dekoracyjność przyciągały uwagę nie tylko Ukraińców, ale także zagranicznych znawców sztuki, m.in. Pablo Picasso.

<sup>11</sup> Як рятували Іванківський музей з картинами Марії Примаченко; <https://tiny.pl/c1bjn>; data odczytu: 05.06.2022. Окупанти спалили музей в Іванкові: більшість робіт Марії Приймаченко вцілили; <https://tiny.pl/c1bpg>; data odczytu: 03.06.2022.



Il. 4. Iwankowskie Muzeum Historyczno-Krajoznawcze, gdzie było 25 (?) obrazów Marii Prymaczenko; [<https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>].



Il. 5. Pomnik Hrygoriju Skoworodi – to, co pozostało po Muzeum-memoriale Hrygorija Skoworody w obwodzie charkowskim po ataku rosyjskim; zdjęcie Sergija Kozłowa (Сергій Козлов), maj 2022 rok [<https://suspilne.media/236846-ce-varvari-rosijski-okupanti-zrujnuvali-muzej-skovorodi-jogo-obicaut-vidnoviti/>].

Problem gotowości do ewakuacji zbiorów ukraińskich instytucji muzealnych (również archiwalnych, bibliotecznych) i ich zbiorów nadal zostaje ważną kwestią. Wojna zaskoczyła nie tylko muzea prowincjonalne. Ani odpowiednie ministerstwo Ukrainy, ani dyrekcja większości muzeów nie

była gotowa do ewakuacji. W pewnym stopniu nieprzygotowanie przejawiało się także na poziomie psychologicznym: nikt nie wierzył w możliwość wojny na pełną skalę. W czasie inwazji dla pracowników kultury nie było scentralizowanych i wstępnie zatwierdzonych planów ewakuacji dzieł sztuki<sup>12</sup>. Nawet wybór najważniejszych eksponatów był niezwykle trudny. Nie było też wystarczającego zabezpieczenia ich transportu, jak i możliwości bezpiecznego transportowania<sup>13</sup>.



Il.6. Proces przemieszczenia rzeźby *Chrystusa Ukrzyżowanego* do specjalnych schronów w podziemiach, Lwów, marzec 2022 rok. Zdjęcie Jaryny Korotkewycz, Julii Chomczyn (Ярина Короткевич, Юлія Хомчин) [<https://isc.lviv.ua/spadshchyna-v-chasi-vijny/>].

<sup>12</sup> Społeczność światowa aktywnie pomaga instytucjom muzealnym i archiwalnym w Ukrainie w ochronie zbiorów. Na bieżąco wysyłają wszystkie niezbędne materiały dla pakowania, sprzęt. Prowadzą także seminaria i szkolenia z zakresu właściwej konserwacji obiektów, ich przechowywania i digitalizacji. Wiele muzeów wykorzystało tę możliwość.

<sup>13</sup> *Евакуація культури: чи можна було врятувати втрачені об'єкти*; <https://tiny.pl/c1brpd>; data odczytu: 04.03.2023. *Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти української спадщини ми втрачаємо*; <https://tiny.pl/cjqf1>; data odczytu: 02.01.2023; <https://tiny.pl/cjqf5>; data odczytu: 05.01.2023.





Il.7. Sposoby zabezpieczenia rzeźb na fontannach w Rynku, Lwów, marzec 2022 rok. Zdjęcie Jaryny Korotkewycz, Julii Chomczyn (Ярина Короткевич, Юлія Хомчин) [<https://isc.lviv.ua/spadshchyna-v-chasi-vijny/>].



Il.8. Sposoby zabezpieczenia pomnika *Duka de Richelieu* za pomocą worków z piaskiem, Odessa, marzec 2022 rok. Zdjęcie Ministerstwa kultury i polityki informacyjnej Ukrainy (Міністерство культури та інформаційної політики) [<https://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/17/247854/>].

Krytyk sztuki Konstanty Akinsza (Konstantin Akinsha; Костянтин Акінша) jako jeden z pierwszych mówił o konieczności ewakuacji muzeów. Ostrzegał, że wraz z rosyjską inwazją na pełną skalę, prawie wszystkie cenne kolekcje

muzealne będą zagrożone. Wówczas zdecydował się poruszyć tę kwestię publicznie po tym jak z rozmów z kolegami z Ukrainy zrozumiał, że ewakuacja nie jest przygotowywana. Jednym z powodów była niechęć władz do „siania paniki”. Za kolejny powód Konstanty Akinsza uważa niewyciągnięte lekcje z przeszłości – niszczenie i nielegalne przekazywanie zbiorów na Donbasie po 2014 roku<sup>14</sup>.

Burzliwe wydarzenia stały się jednak niejako punktem wyjścia dla nowych projektów muzealnych. Jednym nich jest *Muzeum Majdanu/Muzeum Wolności (Muzeum Rewolucji Godności), Narodowy Zespół Pamięci Bohaterów Niebiańskiej Sotni* w Kijowie. Podczas „rewolucyjnej zimy 2013–2014” grupa podobnie myślących ludzi, rozumiejąc historyczny zakres i społeczne znaczenie tych wydarzeń, wezwała do zachowania unikalnych świadectw historii dla potomności i rozpoczęła zbieranie różnorodnych rzeczy przy barykadach oraz pracę edukacyjną w przestrzeni medialnej. W wyniku tych działań, w styczniu 2014 roku narodziła się inicjatywa *Muzeum Majdanu*, która jesienią połączyła się z inicjatywą *Muzeum Wolności*. Tworzono koncepcję muzeum, gromadzono artefakty i świadectwa, zapewniono ochronę, badania i popularyzację obiektów i miejsc związanych z wydarzeniami na Majdanie [Майдан. Революція Гідності 2016].

Jednym z inicjatorów powstania *Muzeum Majdanu* stał się Igor Poszywajło (Igor Пошивайло, Ihor Poshivaylo). Jednak nie wszyscy jego koledzy rozumieli, dlaczego wynosił „śmieci” z Majdanu. Nawet między członkami inicjatywnej grupy toczyły się dyskusje na temat przyszłej koncepcji tego muzeum. Niektórzy patrzyli na Majdan wyjątkowo konceptualnie – bardziej interesowały ich idee tak abstrakcyjne i uogólnione jak wolność; przedmioty, ich zdaniem, były drugorzędne. Pan Poszywajło przeciwnie, nalegał na zbieranie dowodów rzeczowych i ustnych, zachęcał wszystkich, by angażować się w ten proces, ponieważ nad koncepcyjnymi materiałami można było różnie pracować w biurach [Курдина 2019: 55–60; Кондель-Пермінова 2015: 109–114]<sup>15</sup>.

Zgromadzony przez działaczy zbiór po kilku latach obejmował ponad tysiąc pozycji (obiektów), około 500 wywiadów audio i wideo, dokumentację

<sup>14</sup> „В эпицентре бури”. Український модернізм под угрозой обстріла; <https://tiny.pl/c1bjj>; data odczytu: 02.05.2022; Костянтин Акішша: „Удар по СБУ пошкодить Софійський собор”; <https://tiny.pl/cjqf8>; data odczytu: 05.12.2022.

<sup>15</sup> Музей Майдану очолив Ігор Пошивайло; <https://zbruc.eu/node/46507?theme=zbruc&page=2>; data odczytu: 02.12.2022; Ігор Пошивайло: „Прототип Музею Майдану ми шукали у Польщі”; <https://tiny.pl/c1bpn>; data odczytu: 07.02.2023.

konserwatorską, zdjęcia dokumentalne oraz publikacje książkowe. Kolekcja materiałów należących do różnych kategorii, była i jest ciągle uzupełniana.

Może wtedy, kiedy w latach 2013–2014 pojawił się pomysł o stworzeniu Muzeum, inicjatorzy myśleli, że zapełnienie Muzeum przedmiotami z Euromajdanu – ostatecznie nie będzie kontynuowane. W marcu 2014 roku miała miejsce pierwsza inwazja Rosji na Ukrainę; 8 lat później kolejny atak (tym razem na pełną skalę, brutalny, morderczy) ponownie, niestety, otworzył zbiory muzeum na nowe eksponaty...



Il. 9. Majdan, 23.02.2019 r. Zdjęcie *Getty Images* [<https://www.bbc.com/ukrainian/features-47304875>].

### **Sztuka jako broń: od Majdanu do współczesności [rok 2023]**

W ciągu ostatnich 10 lat zjawiska artystyczne w Ukrainie były ściśle (bardzo często) związane z akcentami militarnymi. Odliczanie właściwie rozpoczęło się od wydarzeń na Majdanie w listopadzie 2013 roku. Od początku były to pokojowe protesty studentów, które nie przewidywał żadnej tragedii, jednak stały się zwiastunami rosyjskiej inwazji na Ukrainę wiosną 2014 roku. Wydarzenia potoczyły się szybko: marsze i hasła przerodziły się w starcia zbrojne między protestującymi a policją; płonące opony i barykady w centrum Kijowa przypominały raczej sceny filmowe. Tysiące rannych i setki ofiar. W tym płomieniu pragnienia wolności, obok nieopisanego bólu i ludzkich tragedii narodziła się Sztuka Majdanu. Tak naprawdę sam Majdan stał się sztuką. Jego uczestnicy są jej częścią, jej twórcami. Każda publikacja w mediach społecznościowych – funkcjonuje

jako dzieło literackie. Każde odbicie poprzez obraz, plakat, graffiti jest odbiciem wizualnym. Płonące barykady, rozbite namioty, alarmujące bicie cerkiewnych dzwonów, ofiary Majdanu – instalacja czy performance... tu i teraz... [Мусієнко 2015; Kozak 2022].

Sztuka niezwykle szybko zareagowała na wydarzenia Rewolucji Godności, zresztą jak i w kolejnych latach. Pierwsi byli fotografowie (zawodowi fotoreporterzy i amatorzy). Dzięki cyfryzacji zdjęcia błyskawicznie pojawiały się i rozpowszechniały się w sieciach społecznościowych, były publikowane i ujawniały światu prawdę. Plakaty i graffiti, a także różnego rodzaju instalacje stały się ciekawym zjawiskiem artystycznym na Majdanie [Майдан від першої особи 2016; Майдан. Революція Гідності 2016]. Warto dodać, że artyści (m.in. fotografowie, malarze, pisarze, tancerze, śpiewacy) aktywnie włączyli się do wojny, a właściwie jako żołnierze. I nawet podczas działań wojennych starają się na wszelkie możliwe sposoby rejestrować wydarzenia, dokumentować je, udostępniać. W taki sposób kształtuje się sztuka wojny...

**Plakat.** Od pierwszych dni Majdanu plakaty stały się wizualną częścią protestów. Początkowo były to głównie własnoręcznie wykonane plakaty z hasłami, postulatami politycznymi lub treściami satyrycznymi. Wtedy pojawiły się stowarzyszenia twórcze *Strike Poster* (Страйк Плакат) i *Drop in the Ocean* (*Kropła w Oceanie*, Крапля в океані). Artyści i reklamodawcy włączyli się do protestu na swój sposób, swoją twórczością – plakatami. Autorzy w większości byli anonimowi, ponieważ polityczna sytuacja była niepewna, istniało bezpośrednie zagrożenie prześladowaniem. Jednak takie zainteresowanie plakatem przyciągnęło uwagę Muzeum Plakatu (Музей Плакату), które znajdowało się w pomieszczeniach Państwowego Muzeum Budownictwa Ludowego i Życia Ukrainy w Pirogowo (Національний музей народної архітектури і побуту України в Пирогово). Pracownicy muzeum zaczęli monitorować powstawanie plakatów, ogłosili konkurs na plakat protestu narodowego i stworzyli stronę na Facebooku. W przeciwieństwie do społeczności, w których autorzy działali anonimowo, Muzeum wręcz przeciwnie – starało się zidentyfikować i zachować autorstwo prac. Plakaty z lat 2022–2023 są zróżnicowane tematycznie: wizualizacja tragicznych i dramatycznych wydarzeń, wojskowo-polityczne, satyryczne i ironiczne. Tworzą je nie tylko profesjonalni artyści, ale także amatorzy, młodzież i dzieci: każdy przedstawia swoją wizję. Wystawy odbywają

się zarówno w Ukrainie, jak i za granicą, zwracając w ten sposób uwagę społeczności światowej na temat wojny w Ukrainie. Wśród dużej liczby artystów plakatów szeroko znani są Nikita Titow (Нікіта Тітов), Anton Logov (Антон Логов), Oleksandr Grekhov (Олександр Грехов), Nastya Gaidaenko (Настя Гайдаєнко), Oleksiy Sai (Олексій Сай), Andriy Yermolenko (Андрій Єрмоленко), Katya Lisova (Катя Лісова), Yalbina Yaloza (Яльбіна Ялоза), Denis Litvinoff i inni. Być może w przyszłości warto wydać katalog/katalogi: dzieło będzie bezpośrednio mówić samo za siebie.

Ostatecznie plakat pozostał także w kolejnych latach jedną z tych lakonicznych, ale trafnych charakterystyk, rodzajem utrwalacza, opowiadania lub narracji różnych wydarzeń. Poprzez kolor, linię, plamę, symbol, napis, które tworzą skończony, zwięzły, a jednocześnie wymowny przekaz. Czasem – do łez, do bólu...



Il. 10. Plakat *Ja – kropla w oceanie* (Я – крапля в океані), 2014 rok [<https://www.arthuss.com.ua/books-blog/yak-ukrayintsi-vyrazhayut-svoju-pozyty-siyu-u-plakatakh-2>].



Il. 11. Kolaże z serii *Moc pamięci*, Autorka –Katia Lisowa (Катя Лісова); 2022 rok [<https://tripandtrek.com/Gallery/all/ukraine-modern/ukraine-modern-16.php>].



Il.12. Pomnik *Kobzarza* (Tarasa Szewczenki) w Borodiance po ataku rosyjskich wojsk, 2022 rok; Autor –Stas Kołotow (Стас Колотів) [<https://ukrainer.net/ilustratory-pro-viinyu-37/>].

**Graffiti.** Jednym z rodzajów sztuki ulicznej *street art* jest graffiti, interpretowane przez społeczność na różne sposoby: od wandalizmu po oryginalne i cenne dzieła twórcze. Wśród wizualnych manifestów Majdanu słynne stało się patriotyczne graffiti *Ikony Rewolucji* powstałe w czasie Rewolucji Godności. Szablony graffiti opatrzone zostały wizerunkami Tarasa Szewczenki (Тараса Шевченка), Łesi Ukrainki (Лесі Українки) i Iwana Franki (Івана Франка). W rolach rewolucjonistów pojawiły się na ścianie jednego ze sklepów na ulicy Hruszewskiego 10 lutego 2014 roku podczas wydarzeń na Majdanie. Pod każdym z portretów umieszczono cytaty z prac tych uznanych osobistości: „Ogień nie pali zaciekłych” („Огонь запеклих

не пече”), „Kto się wyzwoli, będzie wolny” („Хто визволиться сам, той буде вільний”), „Całe nasze życie to wojna” („Все наше життя війна е”). Za autora tego tryptyku graffiti uważa się ulicznego artystę o pseudonimie Socjopata. Dyrektor Muzeum Rewolucji Godności Igor Poszywajło stwierdził, że w 2014 roku, przy wsparciu inicjatywy społecznej *Muzeum Majdanu*, graffiti to otrzymało status pomnika o znaczeniu lokalnym. Niestety, zostało zniszczone przez właściciela sklepu, na którego ścianach widniało. Próbowano je przywrócić<sup>16</sup>.



Il. 13. *Ikony Rewolucji* powstałe w czasie Rewolucji Godności. Szablony graffiti z wizerunkami Tarasa Szewczenki (Тараса Шевченка), Łesi Ukrainki (Лесі Українки) i Iwana Franki (Івана Франка). Autor – artysta uliczny o pseudonimie Socjopata, Kijów, 2014 rok [<https://www.arthuss.com.ua/books-blog/yak-ukrayintsi-vyrazhayut-svoyopozytysiyu-u-plakatakh-2>].

Kolejne głośne graffiti pojawiły się w 2022 roku w Kijowie, Borodiance i Irpeniu po wyzwoleniu tych miast od wojsk rosyjskich. Autorem jest znany brytyjski artysta „street artu” Banksy<sup>17</sup>.

Maluje na ruinach budynków, zniszczonych murach, niezwykle umiejętnie „wkomponowuje” swoje dzieła w miejski krajobraz, jak na przykład, *Gimnastyczka*, która odważnie staje na rękach na gruzach betonowych płyt, które zostały po rosyjskim ostrzale rakietowym. Najbardziej wyraziste jest graffiti Banksy’ego na Chreszczatyku w Kijowie: chłopiec i dziewczynka

<sup>16</sup> *Исторична пам’ятка, а не стріт-арт. Що відомо про знищені „Ікони революції” на Грушевського*; <https://tiny.pl/c1bjc>; data odczytu: 02.02.2023.

<sup>17</sup> Banksy to pseudonim. Kryje się pod nim znany z wielu prac anonimowy angielski mistrz graffiti, lewicowy działacz polityczny i dokumentalista działający aktywnie od lat 90. XX wieku. Od ponad dwóch dekad policja próbuje go zatrzymać, ale Banksy wymyślił technologię mobilnego rysowania. Najpierw maluje obraz w pracowni, a potem wczesnym rankiem przy pomocy szablonów szybko nanosi go na mury miasta, by natychmiast zniknąć. Anonimowość jest środkiem wymuszonym, ponieważ malowanie graffiti jest nielegalne. Prace Banksy’ego są często związane z bieżącymi wydarzeniami lub kontekstem społecznym: mają charakter satyryczny lub dramatyczny. W swoich pracach używa tylko trzech (z nielicznymi wyjątkami) kolorów podstawowych: czerni, bieli i czerwieni.



„bujają się” na huśtawce z zapory przeciwpancernej („jeża”). Ma to ogromne znaczenie symboliczne: pomimo wszystkiego Ukraińcy nie stracili ducha, lecz walczą dalej<sup>18</sup>. Życie trwa.

Próbowano ukraść prace Banksy’ego: wyciąć fragmenty graffiti ze ściany budynku. W celu zachowania dzieł słynnego artysty pozostałe prace są pokryte przezrystym materiałem i podłączone do czujników reagujących na ruch i dotyk. Planowano przenieść je do muzeum<sup>19</sup>.



Il.14. Graffiti Banksy’ego na Chreszczatyku, Kijów, 2022 rok [<https://focus.ua/uk/culture/537713-sem-graffiti-benksi-v-ukraine-kakoe-poslanie-zashifroval-hudozhnik>].

**Instalacja.** Najbardziej znaną pracą oraz głównym symbolem i centralną instalacją Majdanu było *Eurodrzewo* lub *Jołka* (Йолка). Ogromna konstrukcja na choinkę, pokryta różnymi plakatami, flagami, której próba likwidacji przez władzy stała się oficjalnym powodem rozproszenia studentów na Majdanie pod koniec listopada 2013 roku. *Jołka* (Krwawa Jołka, Кривава Йолка) stała się art-obiektom, kolejnym wizualnym symbolem wolności i zmian demokratycznych 2013–2014.

Również podczas Majdanu, na rogu ulic Instytutskiej i Chreszczatyku w Kijowie, niedaleko barykady Bramy Lwowskiej, protestujący zaczęli

<sup>18</sup> Формула британця. Яке послання українцям зашифрував Бенксі у графіті в Києві та Бородянці; <https://tiny.pl/c1bj8>; data odczytu: 02.02.2023; Бенксі в Україні: графіті та твердження очевидців; <https://tiny.pl/c1bpr>; data odczytu: 12.01.2023.

<sup>19</sup> Oprócz Banksy’ego w latach 2022–2023 w Kijowie, Bucze, Gostomelu graffiti malował m.in. francuski artysta Christian Ghemy, znany jako C215 oraz włoski artysta TVboy. Zauważę, że graffiti w Kijowie zagraniczni artyści tworzyli jeszcze przed wojną.

układać tablice z nazwami różnych miast i wsi Ukrainy oraz dzielnic stolicy. W wyniku tego pojawił się obiekt symbolizujący jedność Ukrainy. Ta geograficzna instalacja rozrastała się z dnia na dzień, zawsze było wokół niej dużo ludzi. Było kilka tablic z nazwami zagranicznych miast, ale przede wszystkim była to ekscytująca podróż po Ukrainie. Instalacja nie przetrwała ostrej zimy 2013–2014. Podczas mrozów część desek posłużyła jako materiał do ogrzania, a podczas krwawych, tragicznych dni 18–20 lutego 2014 roku została praktycznie zniszczona w pożarze. Pozostało tylko kilka szczątków [Mycienko 2015; Barańska, Cherwinska 2014].

Na festiwalu *Burning Man*, który odbył się na pustyni Black Rock w USA w sierpniu 2023 roku, zostały zaprezentowane dwie instalacje z Ukrainy – Świątynia Jeża i *Ukraiński Feniks*. Autorami ostatniej są artysta Oleksiy Sai (Олексі́й Сай) oraz architektka i artystka Dana Kosmina (Дана Косміна). Stworzyli osmiometrową rzeźbę feniksa, przypominającą trójząb. Początkowo ukryto ją za deskami, które następnie spłonęły. Instalacja uosabiała jedność i niezłomność ukraińskiego ducha, a performans połączony ze spalaniem skrzynki symbolizował to, co stało się z Ukrainą i Ukraińcami. Feniks – jako odrodzenie, odrodzenie Ukrainy przez ogień... Projekt Świątynia Jeża to pomnik opowiadający dziesiątki historii o poległych działaczach kultury. Został stworzony przez artystę Oleksandra Slobodyaniuka (Олександр Слободянюк) i Team Kurenivka.

**Sztuka wizualna.** Indywidualne lub grupowe projekty twórcze powstałe pod wpływem lub w trakcie Majdanu, Rewolucji Godności, a później w czasie wojny od 24 lutego 2022 roku znalazły odzwierciedlenie w wydarzeniach zarówno w Ukrainie, jak i za granicą<sup>20</sup>.

Matwiy Vaisberg (Матвій Вайсбер), artysta pochodzenia żydowskiego, stworzył cykl prac *ŚCIANA*. 28.01–8.03.2014 – rodzaj wizualnego i emocjonalnego odcisku wydarzeń na Majdanie oraz walk Ukraińców o swoje prawa i wolność. Namalował 28 obrazów w ciągu 40 dni w okresie od stycznia do marca 2014 roku. Nazwa narodziła się niemal przez przypadek, kiedy artysta nie mógł zdecydować, z ilu obrazów ma składać się seria. Posłuchał rady przyjaciela, żeby malował tak dużo, aż ściana pracowni zostanie wypełniona. Stąd i nazwa projektu, która okazała się niezwykle trafna, ponieważ budziła wiele skojarzeń – Ściana Płaczu, Ściana Gniewu...

<sup>20</sup> *Revolution of Dignity Art Exhibit: Images from Ukraine's Maidan, 2013–2014*; <https://tiny.pl/cjq5c>; data odczytu: 02.02.2023.

Dzieło było wystawiane w Ukrainie, Polsce, Wielkiej Brytanii i Holandii<sup>21</sup>. Ściana przechowywana jest w pracowni artysty. Podkreślał, że bał się na nią spojrzeć, odkąd od lutego 2022 roku zaczęła się inwazja na pełną skalę. „Ale kilka miesięcy temu pokazałem ją odwiedzającym pracownię i zdałem sobie sprawę, że nie stracił na aktualność<sup>22</sup>. W okresie od marca do maja 2022 roku podczas przebywania w Polsce, Czechach i Niemczech Matwij Vaisberg stworzył cykl grafik *Dziennik drogowy* (Дорожній щоденник), które stały się ilustracjami do książki Serhija Żadana (Сергій Жадан)<sup>23</sup>.

Kolejny temat, wywołany wojną to Macierzyństwo, Matka jako Opiekunka, Matka – jako symbol smutku – opłakująca swoje dziecko, równocześnie jako symbol mocy ducha i wiary. Matka jako uogólniony obraz Ukrainy.

Obraz matki, karmiącej niemowlę w podziemiach metra w Kijowie podczas kolejnego alarmu stał się ikoną w lutym 2022 roku. To zdjęcie zostało zrobione przez węgierskiego dziennikarza magazynu *Teleks* Andrása Fjoldesa i opublikowane na jego Instagramie. Natychmiast rozprzestrzeniło się w sieci. Ukraińska ilustratorka Maryna Solomennikova (Марина Соломеннікова) z Dniepru przypadkowo zobaczyła te zdjęcie podczas przeglądania mediów społecznościowych. Zainspirowało ją do namalowania obrazu, którego bohaterka uosabiałaby wszystkie matki Ukrainy w tym trudnym czasie. To zdjęcie stało się symbolicznym i otrzymało nazwę *Kijowska Madonna*<sup>24</sup>.

Po jakimś czasie okazało się, że *Madonna z Kijowa* stała się ikoną w kaplicy przy szkole sióstr franciszkanek w Neapolu we Włoszech. Ukraiński jezuita Wiaczesław Okuń, który obecnie studiuje w Rzymie, opublikował zdjęcie na swoim profilu na Facebooku. Zainicjował stworzenie takiej ikony i uzyskał zgodę autorki tego dzieła. Według Okunia ważne było, aby mieć we Włoszech coś znajomego z Ukrainy, gdzie teraz, jak w większości Europy, przebywają Ukraińcy, którzy zostali zmuszeni do opuszczenia swoich domów przez wojnę. Symbolem takiej lokalnej jedności stała się *Kijowska Madonna*<sup>25</sup>.

<sup>21</sup> <https://tiny.pl/cjqfjp>; data odczytu: 02.12.2022.

<sup>22</sup> *Матвій Вайсберг: «Навіть малюнок дерева може бути висловлюванням про звірства»*; <https://theukrainians.org/matvij-vajsberh/>; data odczytu: 01.02.2023.

<sup>23</sup> *Матвій Вайсберг: «Навіть малюнок дерева може бути висловлюванням про звірства»*; <https://theukrainians.org/matvij-vajsberh/>; data odczytu: 01.02.2023.

<sup>24</sup> „*Не вважаю себе героїко*”. *Історії трьох людей, причетних до появи „Київської Мадонни в метро*”, яка стала іконою в храмі Неаполя; <https://tiny.pl/cjqfjk>; data odczytu: 21.02.2023.

<sup>25</sup> *Мадонна з київського метро. Історія фото жінки з немовлям*; <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61166773>; data odczytu: 02.02.2023.



Il. 15. *Madonna Kijowska*. Autorka – Maryna Solomennikova (Марина Соломеннікова), (po lewej stronie); *Madonna z Kijowa* – ikona w kaplicy przy szkole siostr franciszkanek w Neapolu we Włoszech (po prawej), 2022 rok [https://travel.rbc.ua/ukr/show/simvol-materey-bomboubezishchah-kartinu-1650116644.html].

Wypowiedź jednego z ukraińskich strażników granicznych wyspy Węzowy (Зміїний, Зміїний) stała się i językowym, i wizualnym symbolem wojny. 24 lutego 2022 roku wojska rosyjskie zaatakowały ukraińską wyspę Zmiinyj na Morzu Czarnym. Do wyspy zbliżyły się dwa rosyjskie okręty wojenne. Ukraińscy strażnicy otrzymali następujące ostrzeżenie: „Jestem rosyjskim okrętem wojennym. Sugeruję złożenie broni i poddanie się [...]. Jak rozumiecie, odbiór?”. Przed taką „wojskową potęgą”, jaką reprezentowała wówczas Rosja powinni byli zadrzeć, poddać się bez oporu. A jednak nie. Po stronie ukraińskiej odpowiedź była krótką i zaskakującą: „Rosyjski okręt wojenny, idź do diabła!”<sup>26</sup>. Uosabiało to niezłomność ducha ukraińskich wojskowych i całej Ukrainy. I natychmiast stało się folklorem. Gdy tylko ktoś chciał komuś odmówić w brutalny sposób, ale krótko, zwięźle i „kulturalnie”, używano jednej frazy; „Rosyjski okręt...”<sup>27</sup>. Stało się to również symbolem wizualnym. Drukowano na ubraniach, pamiątkach. Następnie (22 kwietnia 2022 roku) Ukrposhta wydała znaczek, który od razu stał się filatelistyczną rzadkością [https://tiny.pl/cjqfz; data odczytu: 25.02.2023]<sup>28</sup>.

<sup>26</sup> W oryginale brzmiało brutalniej: „Роскій війнний корабль, іди нах\*й!”

<sup>27</sup> Wyrażenie rozprzestrzeniło się poza granice Ukrainy. Podjęli go zagraniczni działacze kultury – jako demonstracja przeciwko inwazji Rosji na Ukrainę.

<sup>28</sup> Autor znaczka Borys Groch (Борис Грох); *Определен лучший эскиз для марки про российский военный корабль*; https://tiny.pl/cjqfz; data odczytu: 25.02.2023.

W 2022 roku ten znaczek uznano za najlepszy na całym świecie. W lipcu 2023 roku dostał Grand Prix Międzynarodowej Nagrody Filatelistycznej „Aziago” we Włoszech, pewnego rodzaju Oscar w tej dziedzinie.



Il. 16. Znaczek „Rosyjski wojenny okręt, idź...” („Ruskij wojennyj korabl, idi...!”), Autor – Borys Groch (Борис Грох); 2022 rok [<https://www.unian.ua/society/marka-russkiy-voyenniy-korabl-znovu-u-prodazhu-ukrposhta-novini-ukrajini-11816454.html>].

Wśród wielu twórców wizualnej interpretacji wydarzeń z lat 2013–2023 na uwagę zasługuje twórczość muzyka, wolontariusza, lidera zespołu muzycznego OT VINTA Jurija Żurawła (Юрій Журавель). Tworzy karykatury, rysuje zarówno scenki tematyczne, jak i znane postaci. Artysta bardzo trafnie oddaje nastrój. Umie nawet dość smutne wydarzenia przedstawić z nutą pozytywu. Uważa, że optymizm i humor to także broń przeciwko wrogom<sup>29</sup>.

### Fotografia: dokument historyczny i dzieło sztuki

Fotografia stała się jednym z tych rodzajów przekazu wizualnego, dzięki któremu na świat wyszły tragiczne, ale jednocześnie i przejmujące momenty wydarzeń lat 2013–2023: Majdan, Rewolucja Godności, wojna. Fotografia chwytająca moment, wraz z mediami społecznościowymi sprawiała, że treści stały się dostępne dla ludzi na całym świecie. Fotoreporterzy, vlogerzy,

<sup>29</sup> *Малюнки вже не зміниш: як карикатурист та музикант з Рівного тримає мистецький фронт*; <https://tiny.pl/c1bjp>; data odczytu: 09.01.2023.

zwykli obywatele uchwycili chwilę – tu i teraz, która stała się zarówno dokumentem historycznym i, jak się później okazuje, dziełem sztuki. Na podstawie tych prac powstały liczne wystawy fotograficzne i różnorodne projekty wydawnicze, dzięki którym Ukraina i wydarzenia w Ukrainie stały się „bardziej zrozumiałe”. Pojedyncze zdjęcia stały się swoistymi symbolami niektórych wydarzeń. Uważam, że znaczenie fotografii opisywanego okresu jest nie do końca zbadane i jeszcze długo będzie istotnym tematem dla badaczy różnych kierunków historii, kultury i sztuki.

Cały świat zareagował na inwazję wojsk rosyjskich na Ukrainę po 24 lutego 2022 roku różnie, każdy na swój sposób, jednak zareagował. Polska i jej obywatele stali się tymi, którzy od pierwszych godzin wojny przesiąknięci byli tragedią i otworzyli granice dla setek tysięcy Ukraińców. Stali się tymi, którzy udali się do Ukrainy z pomocą humanitarną. Stali się tymi, którzy wspierają Ukraińców, m.in. naukowców, muzealników i artystów.

Do takich instytucji m.in. należy Międzynarodowe Centrum Kultury (MCK) w Krakowie<sup>30</sup>, które od wielu lat współpracuje z przedstawicielami środowisk naukowych i artystycznych z Ukrainy<sup>31</sup>. Oprócz programów stypendialnych w MCK odbywają się różne wydarzenia kulturalne, wspierające Ukrainę<sup>32</sup>. Jednym z nich stała się wystawa fotograficzna pt. *W Ukrainie. Justyna Mielnikiewicz* (2 września – 6 listopada 2022 roku). Justyna Mielnikiewicz jest polską fotografką mieszkającą od 2011 roku w Tbilisi (Gruzja). Od dłuższego czasu skupia się na dokumentowaniu konfliktów zbrojnych, starając się oddać za pomocą obiektywu fotograficznego głównie emocje, codzienność i różne losy bohaterów swoich reportaży. Jej zdjęcia ukazały się w wielu publikacjach europejskich i amerykańskich, prezentowane były na wystawach zagranicznych. Swoją pierwszą fotoreportaż z Ukrainy artystka wykonała w 2008 roku na Krymie, gdzie doszło do starć między prorosyjskimi Kozakami a proukraińskimi Tatarami.

Mnie w wojnie najmniej interesują okopy. Swoją rolę widzę w opowiadaniu tego, co dzieje się w kraju, opowiadaniu ludzkich historii,

<sup>30</sup> MCK dla społeczności ukraińskiej; <https://tiny.pl/cjq52>; data odczytu: 09.10.2022; 2022: Solidarni z Ukrainą; <https://mck.krakow.pl/aktualnosci/solidarni-z-ukraina>; data odczytu: 02.08.2022; MCK pomaga ludziom nauki z Ukrainy; <https://tiny.pl/cjq5p>; data odczytu: 02.06.2022.

<sup>31</sup> Autorka dziękuje dyrekcji MCK i zespołowi za możliwość udziału w stypendium „Thezaurus Poloniae” (2019) oraz „Thezaurus Poloniae dla Ukrainy” (2022).

<sup>32</sup> M.in. *Ukraina. Wzajemne spojrzenia*; *Kresy na nowo odkryte. Wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy* (2005), *Lwów, 24 czerwca 1937. Miasto, architektura, modernizm* (2017); *Mit Gali-cji* (2014); *Majdan w obiektywie Jakuba Szyczuka* (2016); *Ukraina. Czekać na bohatera. Kostyrko, Rawski* (2016).

które uważam za ważne i wymagające przypominania. Trudniej jest zmierzyć się widzowi z twarzą drugiego człowieka, na której wyrażony jest strach i ból, niż z ruinami budynków... [Codziennosc podszyta wojenną grozą. Wystawa o Ukrainie w MCK; <https://tiny.pl/cjq5h>; data odczytu: 07.12.2022].

Krakowska wystawa to swoista retrospektywa wydarzeń w Ukrainie, obejmująca ostatnie 10 lat. Część zdjęć zawartych w autorskim albumie fotografiki *Ukraine runs through it* (2019) odzwierciedla wydarzenia z Majdanu i Rewolucji Godności w latach 2013–2014 i do 2019 roku. Wojna jest obecna w obiektywie, ale autorka głównie skupia się na codziennym życiu Ukraińców. Fotoreportaże z 2022 roku to zupełnie nowe prace wykonane po inwazji rosyjskiej. Ich bohaterami są ludzie z różnych warstw społecznych, zawodów i przynależności geograficznej. Oprócz ludzi na zdjęciach widzimy zwierzę, które również stały się ofiarami wojny.

Cykl fotografii *Pocałunek* to indywidualna historia kilku ludzkich losów, które stały się głównym punktem wystawy<sup>33</sup>. To swego rodzaju retrospektywa wydarzeń przez fotografię – od Majdanu do wojny 2022 roku. Wyeksponowanie zdjęć nie tylko tradycyjnie na ścianach, ale także w postaci wielkoformatowych paneli oraz półprzezroczystych tkanin, pozwala na bliższy i bardziej realistyczny odbiór. Zdjęcia stają się częścią przestrzeni, wychodzą z własnych kadrów i rozszerzają granice. Serię wizualną uzupełnia akompaniament dźwiękowy, który w pewnym stopniu potęguje napięcie emocjonalne. W ten sposób widz staje się częścią wystawy, odbiera prace fotograficzne kawałek po kawałku, przemierza labirynty i zbliża się do kulminacyjnego punktu wystawy.

Jestem pewnego rodzaju lustrem, które przykładam do tych osób. Staram się złapać prywatny moment, moment ich prywatnej emocji i odbić go na fotografii. Kiedy spotykam ludzi, czuję razem z nimi, czuję ich ból, ich utraty. Moim zadaniem jest zrobienie odbitki tej sytuacji, przeniesienie tego doświadczenia i emocji, które poczułam od nich i przekazanie tego wszystkiego dalej – mówi fotografka Justyna Mielnikiewicz [Codziennosc podszyta wojenną grozą. Wystawa o Ukrainie w MCK; <https://tiny.pl/cjq5h>; data odczytu: 07.12.2022]<sup>34</sup>.

<sup>33</sup> Kraków. *Cisi bohaterowie i niewinne ofiary wojny w Ukrainie na wystawie w Międzynarodowym Centrum Kultury*; <https://tiny.pl/cjq57>; data odczytu: 07.12.2022; *Codziennosc podszyta wojenną grozą. Wystawa o Ukrainie w MCK*; <https://tiny.pl/cjq5h>; data odczytu: 07.12.2022

<sup>34</sup> Więcej informacji o pracach fotografiki, koncepcji wystawy i przesłankach jej powstania omówiłam podczas wywiadu online z artystką (4.10.2022).



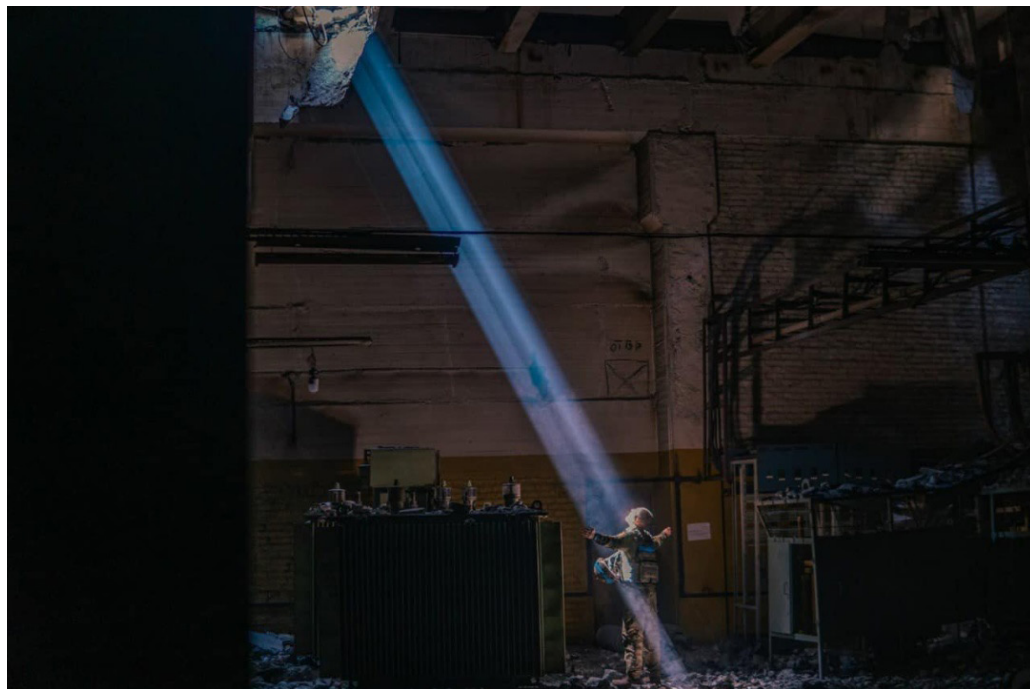
Il.17. Cykl fotografii *Pocałunek* na wystawie fotografii *W Ukrainie*. Justyna Mielnikiewicz w Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie, 2022 roku [[https://lovekrakow.pl/aktualnosci/codziennosc-podszyta-wojenna-groza-wystawa-o-ukrainie-w-mck-zdjecia\\_47560.html](https://lovekrakow.pl/aktualnosci/codziennosc-podszyta-wojenna-groza-wystawa-o-ukrainie-w-mck-zdjecia_47560.html); data odczytu: 07.12.2022].

Kolejnym projektem fotograficznym w Ukrainie, jak większość, stały się zdjęcia Dmytra „Oresta” Kozackiego (Дмитро „Орест” Козацький). To fotorelacje z codziennej bohaterskiej obrony „Azowstalu” („Азовсталъ”) w Mariupolu (Маріуполь) na początku inwazji Rosji w Ukrainę w 2022 roku. Dmytro został nazwany „*oczami Azowstalu*”, ponieważ uwiecznił dramatyczne chwile zarówno wojskowych, jak i cywilów, którzy ukrywali się tam przed rosyjskimi atakami przez trzy miesiące. Pisał do swojej matki, że są to najstraszniejsze zdjęcia, jakie w życiu zrobił: „Chcę, żeby to były ostatnie zdjęcia mojego bólu. Chcę robić tylko piękne, radosne, jasne zdjęcia” [Обличчя „Азовсталі”. Історії захисників Маріуполя; <https://tiny.pl/c1bjz>; data odczytu: 03.12.2022.]. 20 maja 2022 roku Dmytro opublikował apel do społeczeństwa:

To wszystko. Dziękuję za schronisko „Azowstal” – miejsce mojej śmierci i życia. ...Dopóki będę w niewoli, zostawię Wam zdjęcia w najlepszej jakości, wyślę je na wszystkie nagrody dziennikarskie i konkursy fotograficzne, jak coś wygram, to po wyjściu będzie bardzo miło. Dziękuję wszystkim za wsparcie. Do zobaczenia później [Місце моєї смерті і мого життя]: захисник Маріуполя показав прощальні світлини з «Азовсталі»; <https://tiny.pl/c1bpz>].



I tak się stało. Zdjęcia zostały wysłane na prestiżowe konkursy na całym świecie. Za zdjęcie *The Light will win* na konkursie fotograficznym *The Prix de la Photographie* w Paryżu Dmytro otrzymał „złoto” w kategorii prasa/wojna – złoty medal międzynarodowego konkursu fotografii reporterskiej (2022) oraz nagrodę specjalną polskiego *Grand Press Photo 2022*. „The Guardian” opublikował ranking najlepszych zdjęć 2022 roku. Wśród 20 zdjęć znajduje się legendarne już ujęcie, które Dmytro „Orest” Kozacki wykonał 16 maja na terenie „Azowstalu”<sup>35</sup>.



Il.18. Zdjęcie *The Light will win*, Autor – Dmytro „Orest” Kozackij (Дмитро „Орест” Козацький), „Azowstal”, Mariupol, 2022 rok [<https://www.unian.ua/society/marka-russkiy-voynnyy-korabl-znovu-u-prodazhu-ukrposhta-novini-ukrajini-11816454.html>].

Jego zdjęcia stały się podstawą wielu wystaw fotograficznych, w szczególności *Azowstal. Światło zwycięży* w Równem (Рівне) (14 czerwca 2022) i *Niewidoczny Azowstal* w Kijowie (Київ) (sierpień 2022). Znaczna część zdjęć oraz prywatne filmy obrońców, które przesłali swoim bliskim, zostały upublicznione po raz pierwszy. Fotografie dokumentalne i reporterskie Dmytra opowiadają o codziennym życiu wojskowych i cywilów oraz atmosferze, w jakiej się znajdują. Ranni, zmęczeni, w oczach których

<sup>35</sup> *На Grand Press Photo 2022 перемогла фотографія з України, а Дмитро Козацький з “Азову” отримав спеціальну нагороду*; <https://tiny.pl/c1bpc>; data odczytu: 02.01.2023.

pozostają jednak ludzkość i wiara. Jest to w rzeczywistości dokument, aby świat poznał i zrozumiał powagę wojny w Ukrainie.

### **„Symbole niezłomności” w Borodiance: rozstrzelany pomnik Kobziarza i wasylkowski kogut na szafce**

Jednocześnie działania wojenne i tragedie ludzkie dają impuls do tworzenia nowych symboli – symboli wytrzymałości i stabilności narodu ukraińskiego.

Borodianka, Borodzianka<sup>36</sup> stała się jedną z pierwszych miejscowości, która uległa barbarzyńskiemu atakowi wojsk rosyjskich w lutym – marcu 2022 roku. Miasto doznało nalotów i ostrzału artyleryjskiego, a wśród ludzi – licznych ofiar. Na początku kwietnia Borodianka została wyzwolona przez Siły Zbrojne Ukrainy. Wtedy świat ujrzał przygnębiający obraz ofiar ludzkich, zniszczonych budynków i krajobrazu po wojnie. Po wyzwoleniu Borodianki miejscowi naoczní świadkowie rosyjskiej inwazji, grabieży i morderstw twierdzili, że rosyjscy żołnierze ze szczególną nienawiścią niszczyli wszystko, co było w jakikolwiek sposób związane z Ukrainą.

Jednym z przejawów tego barbarzyństwa i „symbolem” rosyjskiej inwazji był rozstrzelany pomnik Tarasa Szewczenki (Тарас Шевченко). *Kobzar*, *Kobziarz*<sup>37</sup>. Czoło i skroń rzeźby w Borodiance zostały ostrzelane z bliskiej odległości, jakby poddano ją egzekucji. Ikoniczne stało się też zdjęcie: Szewczenko żałośnie, ze smutkiem, patrzy na zniszczony budynek, na konsekwencje działań barbarzyńców. Patrzy na swoją Ukrainę w ogniu i ruinie... Nie może pomóc, bo jest pomnikiem, ale jego bronią jest słowo, którego boją się wrogowie. Dlatego strzelają...<sup>38</sup>.

Po oswojeniu Borodianki na początku kwietnia 2022 roku pomnik ten stał się obiektem instalacji: głowa Kobziarza została zabandażowana, a spod bandażu miejscami sączy się krew. Ranny, leczony, zmęczony, ale wciąż żywy Kobzar stał się symbolem niezłomności Ukrainy oraz niezłomnego i niepokonanego ukraińskiego ducha.

<sup>36</sup> Бородянка, osiedle typu miejskiego w buczańskim rejonie w obwodzie kijowskim.

<sup>37</sup> Kobzar, tak często nazywają T. Szewczenkę – jak tytuł jego pierwszego zbioru poezji „*Kobzar*” („*Kobziarz*”), który ukazał się w 1840 roku. Dla Ukraińców poezja Szewczenki zawsze była symbolem wolności ducha i walki. Rosjanie dobrze o tym wiedzieli.

<sup>38</sup> Podczas wojny w wyniku inwazji Rosji w Ukrainie (2014–2023) zginęło wielu naukowców, artystów, muzealników: zarówno w czasie działań wojennych, jak i w wyniku rzezi „za ukraińskość”. Na połowę 2023 roku wiadomo o ponad 50 osobach. W rzeczywistości często sama przynależność do kulturalnej społeczności stawała się dla nich wyrokiem.



Il.19. Zdjęcie zniszczonego pomnika Tarasa Szewczenki (Kobzara, Kobziarza) w Borodiance po inwazji wojsk rosyjskich, 2022 rok [https://www.radiosvoboda.org/a/news-benksi-borodianka-maliunok/32127234.html].

Innym borodiańskim symbolem stał się kogut wasylkowski: ceramiczna figurka-dzban ze zburzonego mieszkania, a dokładniej – kuchni, zniszczonej w jednym z bloków mieszkaniowych w wyniku rosyjskich ataków rakietowych. Właśnie po kolejnej serii ataków w mediach społecznościowych pojawiło się bardzo symboliczne zdjęcie. Pomimo tego, że większość bloku zniszczono, na ścianie wisiała jednak szafka kuchenna z naczyniami, na której stał ceramiczny kogut<sup>39</sup>. Na tle zniszczeń i ludzkich tragedii ta szafka z kogutem – zakurzona, brudna, ale ocalała – stała się kolejnym symbolem stabilności i niezłomności Ukraińców w czasie wojny.

Zwykła szafka, którą można było kupić w sklepach meblowych lub wykonać na zamówienie oraz wyrób ceramiczny z „okresu sowieckiego”, który już dawno stał się „niemodny”, nagle nabrały nowego znaczenia. Pod tym zdjęciem zaczęły pojawiać się podpisy: „Jak się masz, kuchenna szafko?” – „Trzymam się...” lub „Bądź silna, jak ta szafka kuchenna”. Później, gdy po kolejnych atakach Ukraińcy wypytywali się nawzajem o konsekwencje, o stan emocjonalny i nastrój – „Jak się masz?”, wtedy brzmiała odpowiedź: „Jak szafka [z Borodyanki]” lub „Trzymam się...” z dołączonym zdjęciem (memem) szafki z kogutem. To również stało się folklorem.

<sup>39</sup> Zdjęcie autorstwa Yelisavety Servatinskiej (Єлисавета Серватинська), fotoreporterki portalu *Suspilne*, kwiecień 2022 roku.

Wkrótce znaleziono właścicieli tego mieszkania, i odpowiednio, słynnej szafki z kogutem. Za ich zgodą meble zostały zdemontowane i przekazane do Narodowego Muzeum Rewolucji Godności jako eksponat muzealny<sup>40</sup>.



Il. 20. Szafka i kogut jako symbol niezłomności Ukraińców; Borodianka, po inwazji wojsk rosyjskich, Autorka – Yelisaveta Servatinska (Єлисавета Серватинська), 2022 rok [https://www.bbc.com/ukrainian/news-61059744].



Il. 21. Wizualizacja graficzna szafki i koguta z Borodianki jako symbolu niezłomności, Autor – Aleksander Grechow (Олександр Грехов), 2022 rok [https://www.bbc.com/ukrainian/news-61059744].

<sup>40</sup> https://tiny.pl/c1bjg; data odczytu: 02.06.2022.

Sporym zainteresowaniem cieszył się także ceramiczny „kogut wasylkowski”, który został wykonany w fabryce majoliki w Wasylkowie. Wymieniono kilku autorów koguta: Petro Bidasiuk (choć później wyznano za pomyłkowe) oraz Valery i Nadiya Protoryevy, którzy w latach 60. i 80. XX wieku pracowali w fabryce majoliki. W tym czasie aktywnie funkcjonowały przedsiębiorstwa rzemiosła artystycznego (podobne do polskiej „Cepelii”), wytwarzające w większości repliki wyrobów produktów codziennego użytku i pamiątek. Nic więc dziwnego, że setki ludzi od razu przypomniły sobie takie koguty jako element życia w tych czasach.



Il. 21. Kogut wasylkiwskij jako symbol [<https://kp.ua/ua/life/a649004-pivnik-iz-borodjanki-joho-stilistika-novij-dizajnerskij-na-toj-chas-pidkhid-a-ne-stara-stalinska-shkola>].

Oprócz kogutów przedsiębiorstwo wyprodukowało ponad 60 rodzajów innych wyrobów ceramicznych – miski, dzbanki, talerze. Jednak w 2002 roku firma ogłosiła upadłość. Później, w 2005 roku, na jej bazie powstało kolejne prywatne przedsiębiorstwo „Wasyłkiwska Majolika”, które kontynuowało tradycje ukraińskiej ludowej ceramiki majolikowej. Jednak w 2019 roku produkcja majoliki została wstrzymana z powodu niesprzyjających warunków ekonomicznych.

Produkty fabryki są eksponatami Muzeum Majoliki Wasyłkiwskiej w Wasyłkowie, Narodowego Muzeum Ukraińskiej Ludowej Sztuki Zdobniczej w Kijowie i innych. Niestety wiele przedmiotów, które były używane w latach 1970–2000 zaginęło, ponieważ moda na nie przeminęła. Ale teraz te wyroby, a właściwie kogut ceramiczny, nabrały innego, symbolicznego znaczenia i próbuje się je znaleźć wśród domowych rupieci, a nawet kupić. Spowodowało to wzrost popytu i cen na te produkty. Koguty stały się rzadkimi przedmiotami kolekcjonerskimi. Takiego koguta wręczono prezydentowi Ukrainy Wołodomyrowi Zełenskiemu i premierowi Wielkiej Brytanii Borisowi Johnsonowi podczas ich wizyty w wyzwolonej Boro-diance 9 kwietnia 2022 roku.

### **Kiedy krąg się zamyka (zamiast posłowania)**

*Ars longa, vita brevis?...*

Wydawałoby się, że przez temat wojny pojawiło się tyle nowych wspólnych tematów, kreatywnych pomysłów, projektów, wydarzeń... Ukrainę zna teraz cały świat!... Mówią o Ukrainie!... Mówią o Ukraińcach!... Niestety, głównie w kontekście militarnym... Zwrócono jednak uwagę także na kulturę, sztukę i potencjał twórczy. Także w kontekście wojny... W pewnym stopniu dzieje się to „falami”, w zależności od oddźwięku i atrakcyjności wydarzenia.

Nie wiadomo jak długo potrwa wojna. Koło się jednak zamknie. Prędzej czy później. Chciałoby się jak najszybciej.

Co pozostanie, nie wiadomo... Wiadomo, że część Ukrainy będzie ruiną. Przecież już jest...

Nie wiadomo, ile jeszcze ukraińskich muzeów i instytucji kultury zostanie zniszczonych, a zabytków dziedzictwa kulturowego skradzionych i wywiezionych. Wiadomo już, że rachunek idzie w setki i tysiące...

Czy społeczność światowa będzie równie żywo zainteresowana renowacją i zwrotem zrabowanych przez Rosję dzieł sztuki [do Ukrainy]? Czy Ukraina nadal będzie ciekawa dla świata? I pod jakim kątem?

Na razie to tylko pytania. Brak odpowiedzi. Tylko pytania.

A jednak – krąg się zamknie. Aby ponownie otworzyć drzwi muzeów w Ukrainie (krymskich, ługańskich, donieckich, chersońskich etc.) dla zwiedzających. Aby odbudować muzea z ruin (Kuindzi, Prymaczenko, Skoworody, na Krymie etc.). Aby ponownie zademonstrować światu wielokulturowe dziedzictwo Ukrainy. W Ukrainie. Aby zaprosić wszystkich, którzy wspierali i pomagali ratować i ocalić to dziedzictwo. I wspólnie świętować zwycięstwo: *Ars longa!*

## Bibliografia

### **Barańska Katarzyna, Cherwinska Julia**

2014: *Kultura na Euromajdanie*, „Zarządzanie w kulturze”, 15, z. 4.

### **Błońska Diana**

2017: *W obliczu kataklizmu. Zabezpieczenie zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie przed pierwszą i drugą wojną światową*, „Dzieje Najnowsze”, nr 1.

### **Kozak Nazar**

2022: *Art Resistance against Russia's "Non-Invasion" of Ukraine*, „East/West: Journal of Ukrainian Studies”, Volume IX, no. 1.

### **Matelski Dariusz**

2003: *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne”, t. LXVIII, 2003, nr 1.

### **Matelski Dariusz**

2007/2008: *Losy polskiego dziedzictwa kulturalnego w latach drugiej wojny światowej i po jej zakończeniu w historiografii*, „Studia Podlaskie”, t. XVII, s. 299–318.

### **Pruszek Tomasz A.**

2014: *Zabezpieczanie i ratowanie dzieł sztuki w Warszawie wobec zagrożeń w okresie II wojny światowej*, „Almanach Muzealny”, nr 8.

### **Sałaciński Krzysztof**

2015: *Dziedzictwo kultury w konfliktach zbrojnych – prawo, praktyka, nowe wyzwania*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat konwencji Haskiej i 15 lat jej protokołu II*, red. nauk. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa.

### **Skuza Cezariusz**

1994: *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Toruń: Wydawn. Nauk. WSO im. gen. J. Bema.

### **Straty wojenne zbiorów polskich**

1953: *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego. 2, Sztuka ludowa, żydowska sztuka kultowa, militaria*, kom. red. Władysław Tomkiewicz, Krystyna Sroczyńska, Stanisław Nahlik, Warszawa.

### **Кондель-ПерміноваНаталія**

2015: *Музей Майдану: суспільний запит на закладново готину*, „Агора”, 14, z.2.

**Курдина Юлія**

2019: *Мистецтво Майдану як джерело наповнення музею Революції Гідності*, „Historical and Cultural Studies”, vol. 6, no. 1.

**Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах**

2016: *Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах*, упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко, Вип. 2, Київ: К.І.С.

**Майдан. Революція Гідності**

2016: *Майдан. Революція Гідності* (із фондів бібліотеки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка: бібліогр. покажч. / уклад. Р. Д. Кивацька, Н. М. Рішаві; редактор С. Ю. Фартушок; відп. за випуск М. М. Дмитрів; ДДПУ ім. Івана Франка, Бібліотека. Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. Івана Франка.

**Мусієнко Наталія**

2015: *Мистецтво Майдану*, Київ: Майстер-принт.

**Źródła internetowe****Vajorek-Dziuban Ewelina**

2022: *Codziennosc podszyta wojenna groza*. Wystawa o Ukrainie w MCK; [https://lovekrakow.pl/aktualnosci/codziennosc-podszyta-wojenna-groza-wystawa-o-ukrainie-w-mck-zdjecia\\_47560.html](https://lovekrakow.pl/aktualnosci/codziennosc-podszyta-wojenna-groza-wystawa-o-ukrainie-w-mck-zdjecia_47560.html); data odczytu: 07.12.2022.

2022: *MCK dla społeczności ukraińskiej*; <https://mck.krakow.pl/aktualnosci/mck-dla-spoleczności-ukraińskiej>; data odczytu: 09.10.2022.

2022: *MCK pomaga ludziom nauki z Ukrainy*; <https://mck.krakow.pl/aktualnosci/mck-pomaga-ludziom-nauki-z-ukrainy>; data odczytu: 02.06.2022.

2015: *Revolution of Dignity Art Exhibit: Images from Ukraine's Maidan, 2013-2014*; <https://www.wilsoncenter.org/event/revolution-dignity-art-exhibit-images-ukraines-maidan-2013-2014>; data odczytu: 02.02.2023.

2022: *Solidarni z Ukrainą*; <https://mck.krakow.pl/aktualnosci/solidarni-z-ukraina>; data odczytu: 02.08.2022.

2022: <https://suspilne.media/214139-u-lvovi-zagortaut-skulpturi-i-zakrivaut-vitrazisob-zahistiti-ih-vid-mozlivih-bombarduvan/>; data odczytu: 02.01.2023.

2015: <https://poland.mfa.gov.ua/pl/events/3550-3-9-bereznia-2015-r-stinamatvija-vajsberga-u-varshavi>; data odczytu: 02.12.2022.

2022: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3459519-simvol-stijkosti-ukrainciv-safu-z-pivnikom-peredali-muzeu-revolucii-gidnosti.html>; data odczytu: 02.06.2022.

**Буркало Олена**

2022: *Определен лучший эскиз для марки про Русский военный корабль*; <https://korrespondent.net/ukraine/4456436-opredelen-luchshyi-eskyz-dlia-marky-pro-russkyi-voennyi-korabl>; data odczytu: 25.02.2023.



**Буцко Анастасія**

- 2022: Костянтин Акінша: „Удар по СБУ пошкодить Софійський собор”; <https://www.dw.com/uk/kostiantyn-akinsha-bud-iakui-udar-po-sbu-pryzvede-do-poshkozhen-sofiiskoho-soboru/a-61061328>; data odczytu: 05.12.2022.
- 2022: Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти української спадщини ми втрачаємо; <https://discover.ua/inspiration/viyna-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoyi-spadshchynu-my-vtrachayemo>; data odczytu: 05.01.2023.

**Горlach Поліна**

- 2022: Директор Ермітажу виправдав війну в Україні й заявив, що у такий спосіб Росія самостверджується; <https://suspilne.media/254382-direktor-ermitazu-vipravdav-vijnu-v-ukraini-j-zaaviv-so-u-takij-sposib-rosia-samostverdzuetsa>; data odczytu: 03.02.2023.

**Загородня Ірина**

- 2022: Місце моєї смерті і мого життя»: захисник Маріуполя показав прощальні світлини з «Азовсталі»; <https://tsn.ua/ato/misce-moyeyi-smerti-i-mogo-zhittya-zahisnik-mariupolya-pokazav-proschalni-svitlini-z-azovstali-2066548.html>; data odczytu: 10.07.2022.
- 2022: Керамічний півник, що вцілів разом з шафою після обстрілів в Бородянці, виявився витвором васильківської майоліки; <https://rubryka.com/2022/04/09/keramichnyj-pivnyk-shho-vtsiliv-razom-z-shafoyu-pislya-obstriliv-v-borodyantsi-vyuvyvysya-vytvorom-vasylkivskoyi-majoliky/>; data odczytu: 06.03.2023.

**Крамар Ростислав**

- 2022: Ігор Пошивайло: „Прототип Музею Майдану ми шукали у Польщі”; <https://culture.pl/ua/stattia/igor-poshyvailo-prototyp-muze%D1%96u-maidanu-my-shukaly-u-polshchi>; data odczytu: 07.02.2023.

**Куницька Катя**

- 2016: Директор Музею Революції гідності: „Музей має бути комфортним простором, куди людям захочеться приходити і дискутувати”; [https://lb.ua/culture/2016/02/19/328301\\_direktor\\_muzeyu\\_revoljutsii\\_gidnosti.html](https://lb.ua/culture/2016/02/19/328301_direktor_muzeyu_revoljutsii_gidnosti.html); data odczytu: 05.08.2022.

**Куницький Олександр**

- 2023: Евакуація культури: чи можна було врятувати втрачені об'єкти; <https://www.dw.com/uk/evakuacia-kulturnih-cinnostej-do-i-pid-cas-vijni-ci-moznabulo-vratuvati-vtracene/a-64658810>; data odczytu: 04.03.2023.
- 2022: Мадонна з київського метро. Історія фото жінки з немовлям; <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61166773>; data odczytu: 02.02.2023.
- 2016: Музей Майдану очолив Ігор Пошивайло; <https://zbruc.eu/node/46507?theme=zbruc&page=2>; data odczytu: 02.12.2022.
- 2022: На Grand Press Photo 2022 перемогла фотографія з України, а Дмитро Козацький з “Азову” отримав спеціальну нагороду; <https://uainkrakow.pl/na-grand-press-photo-2022-peremohla-fotohrafija-z-ukrayiny/>; data odczytu: 02.01.2023.

**Неверова Ганна**

2022: Бенксі в Україні: графіті та твердження очевидців; <https://www.dw.com/uk/benksi-v-ukraini-grafiti-ta-tverdzenna-ocevidciv/a-63762454>; data odczytu: 12.01.2023.

2022: Окупанти спалили музей в Іванкові: більшість робіт Марії Приймаченко вціліли; <https://kultura.rayon.in.ua/news/492011-okupanti-spalili-muzej-z-kartinami-marii-priymachenko>; data odczytu: 03.06.2022.

**Поліна Мірер**

2022: Обличчя „Азовсталі”. Історії захисників Маріуполя; <https://suspilne.media/amp/240821-oblicca-azovstali-istorii-zahisnikiv-mariupola/>; data odczytu: 03.12.2022.

**Полухович Дмитро**

2018: Мародеры. Как российские музеи присвоили украинские сокровища; [https://antikor.com.ua/articles/277235-marodery\\_kak\\_rossijskie\\_muzei\\_pri-sovoili\\_ukrainskie\\_sokrovishcha](https://antikor.com.ua/articles/277235-marodery_kak_rossijskie_muzei_pri-sovoili_ukrainskie_sokrovishcha); data odczytu: 07.05.2022.

**Полухович Дмитро**

2022: Листівки з України; <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/>; data odczytu: 03.06.2022.

**Рацбарська Юлія**

2022: „Не вважаю себе героїєю”. Історії трьох людей, причетних до появи „Київської Мадонни в метро”, яка стала іконою в храмі Неаполя; <https://www.radiosvoboda.org/a/kyyivska-madonna-z-metro/31831196.html>; data odczytu: 21.02.2023.

**Рильов Костянтин**

2022: Формула британця. Яке послання українцям зашифрував Бенксі у графіті в Києві та Бородянці; <https://focus.ua/uk/culture/537713-sem-graffiti-benksi-v-ukraine-kakoe-poslanie-zashifroval-hudozhnik>; data odczytu: 02.02.2023.

**Славінська Ірина, Вебер Юлія**

2022: Матвій Вайсберг: «Навіть малюнок дерева може бути висловлюванням про звірства»; <https://theukrainians.org/matvij-vajsberh/>; data odczytu: 01.02.2023.

**Смовж Павло**

2022: Як рятували Іванківський музей з картинами Марії Примаченко; <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494824-ak-ratuvali-ivankivskij-muzej-z-kartinami-marii-primachenko.html>; data odczytu: 05.06.2022.

**Сорока Анастасія, Атанесян Григор**

2022: Культурні чистки. Як Росія руйнує музеї й вивозить мистецтво з України; <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>; data odczytu: 06.03.2023.

**Стратонова Наталія**

2022: Малюнки вже не зміниш: як карикатурист та музикант з Рівного тримає мистецький фронт; <https://suspilne.media/277349-malunki-vze-ne-zminis-ak-karikaturist-ta-muzikant-z-rivnogo-trimae-mistecckij-front/>; data odczytu: 09.01.2023.

**Толстой Иван**

2022: „В эпицентре бури”. Український модернізм под угрозой обстріла; <https://www.svoboda.org/a/v-epitsentre-buri-ukrainskiy-modernizm-pod-ugrozoy-obstrelya-/32162244.html>; data odczytu: 02.05.2022.

**Чабарай Ганна**

2017: Історична пам'ятка, а не стріт-арт. Що відомо про знищені “Ікони революції” на Грушевського; <https://tyzhden.ua/istorychna-pamiatka-a-ne-strit-art-shcho-vidomo-pro-znyshcheni-ikony-revoliutsii-na-hrushevskoho/>; data odczytu: 02.02.2023.

**Bibliografia (Transliteration)****Kondel-Perminova Nataliia**

2015: Muzei Maidanu: suspilnyi zapyt na zaklad novoho typu, „Ahora”, 14, z.2.

**Kurdyna Yuliia**

2019: Mystetstvo Maidanu yak dzherelo napovnennia muzeiu Revoliutsii Hidnosti, „Historical and Cultural Studies”, Vol. 6, No. 1.

**Maidan vid pershoi osoby. Mystetstvo na barykadakh**

2016: Maidan vid pershoi osoby. Mystetstvo na barykadakh, uporiad. T.Kovtunovych, T. Pryvalko, Vyp. 2, Kyiv: K.I.S.

**Maidan. Revoliutsiia Hidnosti**

2016: Maidan. Revoliutsiia Hidnosti (iz fondiv biblioteki Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka: bibliohr. pokazhch. / uklad. R. D. Kyvatska, N. M. Rishavi; redaktor S. Yu. Fartushok; vidp. za vypusk M. M. Dmytriv; DDPU im. Ivana Franka, Biblioteka. Drohobych: RVV DDPU im. Ivana Franka.

**Musiienko Nataliia**

2015: Mystetstvo Maidanu, Kyiv: Maister-prynt.

**Źródła internetowe (Transliteration)****Burkalo Olena**

2022: Opredelen luchshyi eskyz dlia marky pro Russkyi voennyyi korabl; <https://korrespondent.net/ukraine/4456436-opredelen-luchshyi-eskyz-dlia-marky-pro-russkyi-voennyyi-korabl>; data odczytu: 25.02.2023.

**Butsko Anastasiia**

2022: Kostiantyn Akinsha: „Udar po SBU poshkodyt Sofiiskiy sobor”; <https://www.dw.com/uk/kostiantyn-akinsha-bud-iakiyi-udar-po-sbu-pryzvede-do-poshkodzhensofiiskoho-soboru/a-61061328>; data odczytu: 05.12.2022.

2022: Viina bezzhalna do pamiaty: yaki obiekty ukrainskoi spadshchyny my vtrachaiemo; <https://discover.ua/inspiration/viyna-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoyi-spadshchyny-my-vtrachayemo>; data odczytu: 05.01.2023.

**Horlach Polina**

2022: Dyrektor Ermitazhu vypravdav viinu v Ukraini y zaiavyv, shcho u takiy sposib Rosiia samostverdzhuietsia; <https://suspilne.media/254382-direktor-ermitazhu>

u-vipravdav-vijnu-v-ukraini-j-zaaviv-so-u-takij-sposib-rosia-samostverdzuetsa; data odczytu: 03.02.2023.

### **Zahorodnia Iryna**

2022: Mistse moiei smerti i moho zhyttia»: zakhysnyk Mariupolia pokazav proshchalni svitlyny z «Azovstali»; <https://tsn.ua/ato/misce-moyeyi-smerti-i-mogo-zhittya-zahisnik-mariupolya-pokazav-proschalni-svitlini-z-azovstali-2066548.html>; data odczytu: 10.07.2022.

2022: Keramichnyi pivnyk, shcho vtsiliv razom z shafoiu pislia obstriliv v Borodiansi, vyiavyvsia vytvorom vasylkivskoi maioliky; <https://rubryka.com/2022/04/09/keramichnyj-pivnyk-shho-vtsiliv-razom-z-shafoyu-pislya-obstriliv-v-borodyantsi-vyyavyvsya-vytvorom-vasylkivskoyi-majoliky/>; data odczytu: 06.03.2023.

### **Kramar Rostyslav**

2022: Ihor Poshyvailo: „Prototyp Muzeiu Maidanu my shukaly u Polshchi”; <https://culture.pl/ua/stattia/ihor-poshyvailo-prototyp-muze%D1%96u-maidanu-my-shukaly-u-polshchi>; data odczytu: 07.02.2023.

### **Kunytyska Katia**

2016: Dyrektor Muzeiu Revoliutsii hidnosti: „Muzei maie buty komfortnym prostorem, kudy liudiam zakhochetsia prykhodyty i dyskutuvaty”; [https://lb.ua/culture/2016/02/19/328301\\_direktor\\_muzeyu\\_revoljutsii\\_gidnosti.html](https://lb.ua/culture/2016/02/19/328301_direktor_muzeyu_revoljutsii_gidnosti.html); data odczytu: 05.08.2022.

### **Kunytyskyi Oleksandr**

2023: Evakuatsiia kultury: chy mozhna bulo vriatuvaty vtracheni obiekty; <https://www.dw.com/uk/evakuacia-kulturnih-cinnostej-do-i-pid-cas-vijni-ci-mozna-bulo-vratuvati-vtracene/a-64658810>; data odczytu: 04.03.2023.

2022: Madonna z kyivskoho metro. Istoriia foto zhinky z nemovliam; <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61166773>; data odczytu: 02.02.2023.

2016: Muzei Maidanu ocholyv Ihor Poshyvailo; <https://zbruc.eu/node/46507?theme=zbruc&page=2>; data odczytu: 02.12.2022.

2022: Na Grand Press Photo 2022 peremohla fotohrafia z Ukrainy, a Dmytro Kozatskyi z “Azovu” otrymav spetsialnu nahorodu; <https://uainkrakow.pl/na-grand-press-photo-2022-peremohla-fotohrafiya-z-ukrayiny/>; data odczytu: 02.01.2023.

### **Nievierova Hanna**

2022: Benksi v Ukraini: hrafiti ta tverdzhennia ochevydtsiv; <https://www.dw.com/uk/benksi-v-ukraini-grafiti-ta-tverdzenna-ochevidciv/a-63762454>; data odczytu: 12.01.2023.

2022: Okupanty spalily muzei v Ivankovi: bilshist robit Marii Pryimachenko vtsilily; <https://kultura.rayon.in.ua/news/492011-okupanti-spalili-muзей-z-kartinami-marii-priymachenko>; data odczytu: 03.06.2022.

### **Polina Mirer**

2022: Oblychchia „Azovstali”. Istorii zakhysnykiv Mariupolia; <https://suspilne.media/amp/240821-oblicca-azovstali-istorii-zahisnykiv-mariupola/>; data odczytu: 03.12.2022.

**Poliukhovych Dmytro**

2018: Marodery. Kak rossiyskiye muzey prysvoily ukraynyskiye sokrovysycha; [https://antikor.com.ua/articles/277235-marodery.\\_kak\\_rossijskie\\_muzei\\_prisvoili\\_ukrainskie\\_sokrovishcha](https://antikor.com.ua/articles/277235-marodery._kak_rossijskie_muzei_prisvoili_ukrainskie_sokrovishcha); data odczytu: 07.05.2022.

**Poliukhovych Dmytro**

2022: Lystivky z Ukrainy; <https://ui.org.ua/postcards-from-ukraine-ua/>; data odczytu: 03.06.2022.

**Ratsybarska Yuliia**

2022: „Ne vvazhaiu sebe heroikoiu”. Istorii trokh liudei, prychetnykh do poiavy „Kyivskoi Madonny v metro”, yaka stala ikonoiu v khrami Neapolia; <https://www.radiosvoboda.org/a/kyivska-madonna-z-metro/31831196.html>; data odczytu: 21.02.2023.

**Rylov Kostiantyn**

2022: Formula brytantsia. Yake poslannia ukraintsiam zashyfruvav Benksi u hrafiti v Kyievi ta Borodiantsi; <https://focus.ua/uk/culture/537713-sem-graffiti-benksi-v-ukraine-kakoe-poslanie-zashifroval-hudozhnik>; data odczytu: 02.02.2023.

**Slavinska Iryna, Veber Yuliia**

2022: Matvii Vaisberh: «Navit maliunok dereva mozhe buty vyslovliuvanniam pro zvirstva»; <https://theukrainians.org/matvij-vajsberh/>; data odczytu: 01.02.2023.

**Smovzh Pavlo**

2022: Yak riatuvaly Ivankivskiy muzei z kartynamy Marii Prymachenko; <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494824-ak-ratuvali-ivankivskij-muzej-z-kartinami-marii-primacenko.html> – data odczytu: 05.06.2022.

**Soroka Anastasiia, Atanesian Hryhor**

2022: Kulturni chystky. Yak Rosiia ruiniuje muzei y vyvozyt mystetstvo z Ukrainy; <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>; data odczytu: 06.03.2023.

**Stratonova Nataliia**

2022: Maliunky vzhe ne zminysh: yak karykaturyst ta muzykant z Rivnoho trymaie mystetskyi front; <https://suspilne.media/277349-malunki-vze-ne-zminis-ak-karikaturist-ta-muzikant-z-rivnogo-trimae-misteckij-front/>; data odczytu: 09.01.2023.

**Tolstoi Yvan**

2022: «V epitsentre bury». Ukraynyskyi modernyzm pod uhrozoi obstrela; <https://www.svoboda.org/a/v-epitsentre-buri-ukrainskiy-modernizm-pod-ugrozoy-obstrela-/32162244.html>; data odczytu: 02.05.2022.

**Chabaraï Hanna**

2017: Istorychna pamiatka, a ne strit-art. Shcho vidomo pro znyshcheni “Ikony revoliutsii” na Hrushevskoho; <https://tyzhden.ua/istorychna-pamiatka-a-ne-strit-art-shcho-vidomo-pro-znyshcheni-ikony-revoliutsii-na-hrushevskoho/>; data odczytu: 02.02.2023.

2022: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3459519-simvol-stijkosti-ukrainciv-safu-z-pivnikom-peredali-muzeu-revolucii-gidnosti.html>; data odczytu: 02.06.2022.

Olena Kozakewycz

## **Museums and art during the war: new symbols, meanings, challenges. The experience of Ukraine**

The article analyzes selected problems of Ukrainian museums during the Russian-Ukrainian war in 2014-2023. Cultural heritage of Ukraine was brutally destroyed and seized by Russia, which posed a number of pressing problems for Ukrainian society. Unfortunately, the lack of preparation for a full-scale invasion and the lack of protection of museum collections led to the irreversible loss of many objects of cultural heritage, especially museum buildings, as well works of arts. It became a challenge for Ukrainian museums, which prompted active actions and cooperation with the international museum environment during the war and remains relevant in the future.

In particular, the relationship between art and the military events in Ukraine of the outlined period, as well as art's reflection on social and political challenges, is particularly important. In 2013-2014 Maidan became the center of turbulent historical events, which gave rise to a series of manifestations and artistic projects. However, the war of 2014-2023 gave art new meanings, informative and political significance, thanks to which the world learns the truth. Through photography, poster, graffiti, music and other forms of art, that create new symbols and meanings, a specific „message” is conveyed. Art becomes a weapon: informational, aesthetic and propaganda.

**Keywords:** museums, arts, Ukraina, war, culture, symbol, exhibitions, cooperation